УДК 94(477)

Людмила Белінська, Едуард Зваричук

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648–1654 РР.)

У статті проаналізовано становлення конфесійної політики Богдана Хмельницького 1648–1654 рр., досліджено її характер, визначено основні напрями, розкрито та показано здобутки та прорахунки.

Ключові слова: Православна церква, Римо-католицька церква, Греко-католицька церква, конфесійна політика, національно-визвольна війна.

Актуальність обраної теми визначається тим, що сьогодні в український історичній науці, усе більше й більше, з'являється наукових розвідок, пов'язаних із вивченням діяльності різних релігійних конфесій. Українські історики відкривають невідомі сторінки історії Церкви в Україні, розвінчують радянські ідеологічні штампи, окреслюють нові напрями вивчення впливів релігійних громад та духівництва на суспільну думку, а також толерантно та виважено підходять до формування нового бачення місця Церков в історії українського народу.

Саме такого толерантного та виваженого підходу, на нашу думку, потребує вивчення конфесійної політики Богдана Хмельницького під час національно-визвольної війни українського народу, коли на політичну арену вийшла нова суспільна сила козацтво, яка увібрала у себе кращі риси, притаманні українцям, з найдавніших часів, зокрема відданість вірі та звичаям предків [23, с. 71].

Об'єктом дослідження є національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Предметом – державна політика з регулювання міжконфесійних відносин цього періоду.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити становлення конфесійної політики Б. Хмельницького 1648–1654 рр.

Відповідно до мети слід розв'язати наступні завдання: дослідити характер конфесійної політики Б. Хмельницького у 1648–1654 рр.; визначити її основні напрями; розкрити та показати здобутки та прорахунки конфесійної політики гетьмана в окреслений період.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики представлені у відповідному історіографічному та джерельному матеріалі. Джерельна база дослідження складається з широкого комплексу архівних та опублікованих джерел. У статті використано опубліковані джерела: "Акты относящиеся к истории Южной и Западной России" [1–2], "Документи Богдана Хмельницького" (упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич) [3] та "Унія в документах" (упорядник В. Теплова) [4]. Окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у працях І. Власовського [6], М. Грушевського [7–10], Л. Кизі та Л. Коваленко [11], С. Плохія [15], В. Степанкова [17], М. Харишина [19], В. Щербака [22], Д. Яворницького [23] тощо.

На середину XVII ст. Україна не мала державної незалежності, її етнічні землі перебували у складі Польського королівства й частково Великого князівства Литовського, Молдавії, Кримського ханства, Австрії та Трансільванії. Близько 5 млн українців, котрі проживали у Речі Посполитій, починаючи з кінця XVI ст., відчули наростання національно-релігійного гноблення. В умовах рішучого наступу Контрреформації, католики чинили жорсткі утиски Православній церкві й вірі, насаджувався католицизм у його польській моделі, яка ґрунтувалася на ідеї "передмур'я", оплоту християнства проти антихристиянського варварства й поєднувалося з реакційної теорією виняткових расових прав польського шляхетського народу [17, с. 3].

У 20–30-х рр. XVII ст. представники українського суспільства неодноразово зверталися до польської влади та короля вирішити питання Православної церкви. Так, на конвокаційному сеймі, влітку 1632 р., новообраний король Владислав IV, враховуючи звернення, спільно з сенатом постановили – розділити єпископії й населення Православної церкви між православними та уніатами, залишити дві митрополії, православну й уніатську, а єпископії розділити на дві частини: за православними залишити Львівську, Перемишльську, Луцьку єпископії і створити для них одну нову єпископію у Білорусії, а за уніатами закріпити – Полоцько-Вітебську, Володимирську, Холмську і Пінсько-Туровську єпископії [7, с. 288].

Цей закон ратифіковано королем 1 листопада 1632 р. під назвою “Пункти заспокоєння народу руського”. Таким чином, польська влада намагалася досягнути задоволення мінімальних вимог православних, але аж ніяк не збиралась вирішити проблему в цілому.

Упродовж другої половини 30-х – першої половини 40-х рр. XVII ст. на польських сеймах неодноразово ставилося питання про “універсальну унію”, яку підтримували такі представники вищого православного духовенства, як М. Смотрицький, П. Могила та інші. Вони розглядали її як з’єднання рівних Церков, а не підкорення Уніатською Православної церкви. Римська курія виступила проти єдиного патріархату. Водночас, вона засвідчувала прихильність до “універсальної унії”, але як – об’єднання православних з католиками і підлеглість православних Римському папі [9, с. 424–425].

На жаль, і в 40-х рр. XVII ст., компроміс так і не був досягнутий цьому було декілька причин: по-перше смерть у 1647 р П. Могили, київського митрополита; по-друге, початок національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького унеможливили проведення собору для запровадження “універсальної унії”. Закликаючи український народ піднятися на боротьбу, гетьман у своїх зверненнях неодноразово вказував, щоб “люди одного Бога, однієї віри та крові приготували зброю для оборони стародавньої грецької віри” [19, с. 92].

Перебуваючи під конфесійними утисками польського уряду, який прагнув поглинути Православну церкву, Б. Хмельницький звертався до московського царя з приводу протекції та допомоги відстояти православну віру. Про це до Москви писав російський посланець Климов, який перебував весною 1648 р. в Україні. Він зазначав, що у Польщі й Литві усіх “ляхів побили за те, що віру християнську ламали й багатьох християн побивали й насильно до своєї віри приводили” [5, с. 101].

Не отримавши допомоги з боку Росії, Б.Хмельницький змушений був знову відправити послів на конвокаційний сейм, який проходив у Варшаві у червні 1648 р. зі скаргами на утиски українського народу, козацтва та православ’я і вимогами щодо збереження православних церков та прав духовенства [6, с.71]. Однак питання православної віри було відкладено на майбутній сейм і занесене для виконання у “Pacta conventa” майбутнього короля. Новий цісар Ян Казимир у присязі у листопаді 1648 р. підтвердив “Pacta conventa” Владислава IV, зобов’язуючись негайно заспокоїти людей “грецької віри”. Обмінявшись з гетьманом посольствами, король пообіцяв врахувати думку Б. Хмельницького щодо залишення “грецької віри” недоторканою, як раніше, без унії та уніатів [6, с. 81]. Зокрема, у листі до гетьмана, польський король погодився на недоторканість “грецької віри” та припинення утисків з боку уніатів [7, с. 305].

Таким чином, 15 листопада 1648 р. сформульована релігійна програма національно-визвольної війни, яка з наступними роками ставала радикальнішою у вимогах до Речі Посполитої.

Гетьман рішуче став на захист інтересів Православної церкви. Така політика гетьмана задовольняла православне духовенство, яке підтримувало визвольну боротьбу. В діяльності гетьмана, під час його перебування у Києві, помітне місце зайняли зустрічі з єрусалимським патріархом Паїсієм. 27 грудня 1648 р. патріарх у Софіївському соборі, без сповіді, у присутності значної кількості віруючих відпустив йому всі сьогочасні гріхи та благословив на “війну з ляхами” [13, с. 144].

Таким чином, у ході національно-визвольної війни мало місце поєднання конфесійної із соціальною боротьбою українського населення. Так, з актових книг Руського воєводства відомо більше 100 імен представників православного духовенства, які разом із селянами нападали на панські маєтки. Чимало священиків стали полковниками (І. Грабовецький, М. Чевага, Коритко, Яремко, Якуш та ін.) [23, с.265].

У середині лютого 1649 р. в Переяславі завершилися переговори з польським посольством, на яких Б. Хмельницький вручив Адаму Киселю текст договору про перемир’я та листи до короля Яна Казимира і коронного канцлера Є. Оссолінського. Характерно, що у тексті угоди не були включені пункти про “грецьку релігію”. Вони містилися у листі до короля, відомого у літературі, як “Пункти прохання й.к.м. Війська Запорізького” (чи “Пункти супліки”) [15, с. 161], що становили собою розгорнуту програму вимог українського уряду у сфері релігії: 1. Ліквідація на всій території Речі Посполитої унії. 2. Київський митрополит має мати місце в сенаті перше після примаса польського. 3. Київський воєвода повинен бути з руського народу і дотримуватися грецької релігії, щоб не нападав, як нинішній, на церкви Божі. 4. Костьоли і монастирі католицькі в Києві, як є, так і залишаються, але єзуїтських шкіл в Києві не може бути [3, с.107].

Практично це був перший документ, підписаний Б.Хмельницьким, більшу частину якого містили релігійні питання. “Пункти прохання” Б.Хмельницького польський уряд не затвердив і Переяславське перемир’я не було підписане королем Яном Казимиром.

Весняно-літня кампанія 1649 р. спочатку складалася для української армії вдало, але внаслідок укладення кримсько-польського договору, Б.Хмельницький змушений був піти на укладення миру. Запропонований ним проект Зборівського договору налічував 18 пунктів, 11 з яких торкалися питань релігійно-національного характеру. У кінцевому тексті договору було уже не одинадцять, а чотири пункти стосувалися релігійного й національного характеру. Інші пункти угоди було принесено в жертву на користь територіальних поступок з боку Речі Посполитої та збереження козацького реєстру.

На підставі Зборівської угоди, Ян Казимир видав "народу руському" привілей на відновлення Владиславового акту, тобто зрівняння прав Православної церкви з Уніатською [4, с. 242–243].

За православними визнавалися права на єпархії Луцьку, Холмську, Вітебсько-Мстиславську, повернуто права, відібрані конституцією 1641 р., на єпархію Перемишльську, архімандрію Жидичинську і Лещинський монастир з маєтками передавалися в управління київського митрополита, єзуїтам заборонялося відкривати свої школи у Києві і т.д. [8, с. 263].

Дискусії навколо Зборівського договору не вщухали ще довгий час. Так, Ватикан після підписання договору, скерував до польського короля "Повний протест з приводу Зборівського миру" і через свого нунція Джованні де Торреса, просив не ратифікувати Зборівську угоду [12, с. 88]. Разом з тим, підписаний мирний договір не задовольняв ані козаків, ані уряд Речі Посполитої. Обидві сторони розпочали підготовку до нового етапу війни.

Відтак, на початку березня 1650 р., Б. Хмельницький зібрав старшинську раду в Києві, на якій висловив своє незадоволення ратифікацією статей Зборівського договору. Рада сформулювала нові вимоги, що стосувалися конфесійної сфери українців. Вони знайшли відображення у листі до Яна Казимира, а також інструкціям послам, які 10 березня 1650 р. відправилися до Варшави. Б. Хмельницький вирішив добиватися скасування унії на українських землях. Зокрема, у листі до короля він пропонував компромісний варіант – після смерті "старших панів уніатів" передавати православному духовенству церкви, кафедри, маєтності [3, с. 158–159].

Гетьман усвідомлював значення релігійного чинника в розгортанні національно-визвольної боротьби і ту обставину, що матеріальна підтримка православ'я зміцнить авторитет його влади. Відтак, грецький митрополит Йосаф Коринфський, на знак визнання церковних заслуг Б. Хмельницького, привіз українському гетьманові освячений у Єрусалимі на гробі Господнім меч [16, с. 65].

Однак, з 1650 р. почали ускладнюватися стосунки між гетьманом і київським митрополитом. Митрополит Сильвестр прагнув до союзу України з Польщею, а гетьман навпаки, погоджувався на союз з Московською державою. Хоча на політичних переговорах Б. Хмельницького з Московією питання про підпорядкування митрополії не розглядалося, проте вони, щиро чи не щиро, але велися найперше в ім'я православ'я, для спасіння його від гніту в Польщі. Для Б. Хмельницького ідея захисту православ'я була чи не основним аргументом, який змусив би Московією в союзі з Україною розпочати війну проти Польщі. "Ми, – казав гетьман, – ласки царської шукаємо і бажаємо, тому що від Володимирового святого хрещення одна наша благочестива віра з Московською державою і ми мали єдину владу, а роз'єднали нас не правдами своїми і насиллям лукаві ляхи" [6, с. 299].

Царський же уряд розцінював боротьбу українського народу, як силу, здатну підірвати могутність Речі Посполитої, бачив у ній реальну можливість повернути Росії спірні землі України, Білорусі та Литви і залишитися там. Б. Хмельницький скерував до Москви українське посольство, яке було прийняте царем і патріархом Никоном 23 квітня 1653 р. На великому російському соборі українці просили царя за честь свою стояти і проти польського короля війну вести, а гетьмана Богдана і усе військо Запорізьке з містами їх і з землями прийняти під "государеву руку" для православної християнської віри і святих Божих церков [18, с. 558].

1 жовтня 1653 р. на Земському соборі у Москві, цар погодився взяти Україну під свою государеву руку. До Переяслава прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним і 8 січня 1654 р. на козацькій раді оголошено про визнання Українською державою російської протекції. Символом релігійного єднання був прапор, який вручив гетьману В. Бутурлін. На прапорі були зображені Спаситель, Богородиця, преподобні печерський Антоній та Феодосій і великомучениця Варвара [20, с. 153].

Цей акт в Україні був сприйнятий населенням досить неоднозначно. Значна його частина не приховувала свого незадоволення. Українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром, не мало бажання підпорядковуватися Московському патріархату. Конфлікти розпочалися відразу. Відомо, що 16 січня 1654 р. російський посол В. Бутурлін запитав митрополита, чому той у Москву не писав і царської милості не шукав. Митрополит Сильвестр ухилився від безпосередньої відповіді. На наступний день, коли В. Бутурлін почав приводити до присяги поселенців Печерського

монастиря – шляхту, міщан та дворових слуг, митрополит із лаврським архімандритом Йосипом Тризною заборонили їм присягати. “Як тільки довідається литовський король, – заявив Сильвестр Косів, – що я шляхту та дворових людей своїх до присяги послав, то звелить тих єпископів і духовенство, що по литовських містах перебувають порубати, я буду перед Богом відповідати за всі ті душі. Крім того, шляхта його та дворові люди маєтностей не мають, служать за наймом і тому присягати їм не годиться. Тільки через два дні після вмовлянь та погроз митрополит дає на це свій дозвіл” [2, с. 174].

У лютому 1648 року Сильвестр відмовляє царським воєводам надати землі Софійського митрополичого монастиря для побудови під Києвом нової фортеці. Свою відмову владика мотивував тим, що хоч Б. Хмельницький і піддався під “государеву руку”, тільки він, митрополит, із всім собором про то бити чолом не посилав і живе з духовними людьми сам по собі, ні під чиєю владою. Митрополит, як і раніше, незважаючи на особи та чини, твердо оберігав власність Київської митрополії. А якщо стануть бояри та воєводи на тому місці ставити город, – попередив С. Косів, – то він буде з ними битися [6, с. 300]. Конфлікт дійшов до гетьмана і царя. Справа закінчилася тим, що цар грамотою від 30 березня 1654 р. змушений був розпорядитися замінити ділянку монастирської землі, відведеної під забудову фортеці, на іншу. При цьому, він примирливо писав гетьману, щоби митрополит не ображався, оскільки землі ніхто не збирається відбирати.

Наприкінці березня 1654 р. Олексій Михайлович видав жалувану грамоту гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей, яка гарантувала митрополиту і усім духовного чину людям права на їх маєтності [10, с. 816]. Таким чином, Москва намагалася заручитися, насамперед, підтримкою авторитетного духовенства Київської митрополії, влада якої розповсюджувалася на вказані території. Намагаючись зблизитися з українськими ієрархами, уряд Московії, з одного боку, без зволікань надав вагому матеріальну допомогу, різного роду жалувані грамоти владикам, великим монастирям, а з другого – почав реформувати за допомогою високоосвічених фахівців з України Церкву в Московії, що дозволяло привести її відповідно до норм вселенського православ’я.

Незадоволений таким рішенням московського царя, гетьман видав низку універсалів, які гарантували недоторканість Православної церкви в Україні. В окремій грамоті були подані статті, у яких зазначалося:

1. Ствердити всі права та привілеї митрополії, здавна надані їй великими князями руськими та королями польськими.

2. Залишити її під послушенством Константинопольського патріарха.

3. Визнати право митрополита, єпископів та ігуменів перебувати на своїх посадах до смерті. Через вільне обрання духовенство та миряни визначають їх наступників. Втручання духовних Московської патріархії не допускається.

4. Найвищою інстанцією українських церковних судів є суд митрополита. Апеляція до Москви забороняється. Засудженні духовні відбувають покарання на батьківщині.

5. Визнати канонічну підлеглість православних Литви (тут маються на увазі й білоруські землі) та Волині Київському митрополитові, як це було здавна. Гарантувати їм вільні зносини з митрополитом.

6. Надати монастирям маєтки поблизу Києва, взамін тих, що лишилися під Польщею. Відібрати землі, незаконно займані шляхтою.

7. Нікого з українського духовенства до Великої Росії не затягувати. Коли у когось виникне необхідність побувати у справах в Росії, то нікого силою там не затримувати [2, с. 705–764].

У березні 1657 р. Б. Хмельницький можливо востаннє спробував добитися гарантійних документів Православній церкві. У листі до Московського патріарха Никона він відверто писав про те, що весь собор священний і весь чин духовний зажадав пожалувати і утвердити царськими грамотами їх права, привілеї свободи. Гетьман заявив, що він і усе військо Запорізьке підтримують українське духовенство та молять великого святителя Никона як найшвидше виконати їхню волю [2, с. 762–764]. Проте, у Москві промовчали і на цей раз. Способи, якими царизм почав зміцнювати свої впливи в Україні, змусили дуже розчарувати гетьманський уряд. Б. Хмельницький, усвідомивши ситуацію фактично зосередив усю владу над Україною в своїх руках [24].

13 квітня 1657 р. помирає київський митрополит С. Косів, людина, котра усе своє життя віддала збереженню незалежності, самобутності Православної церкви в Україні. Б. Хмельницький, вважаючи вибори нового владики внутрішньою справою України, визнав за непотрібне навіть повідомляти Москву про смерть митрополита, що глибоко обурило царських урядовців. Без відома Москви гетьман затвердив місцеблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича, а день виборів призначив, на 15 серпня 1657 р. Від свого імені Б. Хмельницький скерував універсали-запрошення до єпископів у Львів і в Перемишль і в Луцьк, щоби вони приїхали

на обрання митрополита на основі давнього права, як перед тим споконвіків бувало [24]. Проте, виборів нового глави Православної церкви в Україні йому вже не судилося побачити. 6 серпня 1657 р. гетьман помирає.

Список використаних джерел

1. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографической комиссиею. – С.П., 1861. – Т. 3 (1638–1654). – 602 с. 2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографической комиссиею. – С.П., 1878. – Т. 10 (1653–1654). – 862 с. 3. Документи Богдана Хмельницкого (1648–1657) / [упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич]. – К., 1961. – 740 с. 4. Уния в документах: Сборник / [составитель В.А.Теплова, З.И.Зуева]. – Минск: "Лучи Софии" – 1997. – 520 с. 5. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією / [ред. колегія В.А.Дядиченко, О.К.Косименко, Ф.П.Шевченко]. – К., 1954. – 331с. 6. Власовський І. Нарис історії Православної Церкви: У 4-х томах, 5 книгах. / І. Власовський – К., 1998. – Т.2 (XVII ст.) – 360 с. 7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – 1990. – 524 с. 8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – Ч. 1 (1638–1648). 9. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч.2 (1648–1650). 10. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – 1995. – Т. 9. – Ч. 2 (1654–1657). 11. История средних веков. – М., 1991. – Т.2. – 273 с. 12. Кизя Л. Вікова боротьба українського народу проти Ватикану / Л. Кизя, М. Коваленко. – К., 1959. – 290 с. 13. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. Замітки до історії будівництва в XVII ст. / В. Липинський // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 139–153. 14. Неопознаный мир веры (по благословению Святейшего патриарха Московского и всея Руси Алексия) – Издание Сретенского монастыря, 2001. – 351 с. 15. Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. / С. Н. Плохий. – К., 1989. – 223 с. 16. Слободянюк П. Українська церква: історія Руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с. 17. Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: Спроба порівняльного аналізу / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 3–21. 18. Толстой М. В. История русской Церкви / М.В. Толстой. – Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. – 1991. – 736 с. 19. Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648–1657 рр.) / М. В. Харишин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 92–100. 20. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т.1. – 868 с. 21. Шмитт Г. История польскаго народа / Г. Шмитт. – С.-П., 1866. – Т.2. – 349 с. 22. Щербак В. Козацтво і православ'я / В. Щербак // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 71–77. 23. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. / Д.І. Яворницький. – К., 1990. – Т.1. – 578 с. 24. Бібліотека – Історія // Розділ 3. Київська митрополія за часів Богдана Хмельницького – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:title481&catid=68& Itemid=43.

Людмила Белинская, Эдуард Зварычук

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО (1648–1654 ГГ.)

В статье рассмотрен генезис межконфессиональной политики Богдана Хмельницкого в 1648–1654 гг., исследован её характер, определены главные направления, позитивные и негативные стороны.

Ключевые слова: Православная церковь, Римо-католическая церковь, Греко-католическая церковь, конфессиональная политика, национально-освободительная война.

Liudmyla Belinska, Eduard Zvarychuk

CONFESSIONAL POLITICS OF BOHDAN KHMELNYTSKY (1648–1654)

The paper explores the genesis of the formation of confessional politics Bohdan Khmelnytsky in 1648–1654, studied her character identifies the key trends are analyzed and shown to the achievements and failures.

Key words: Orthodox Church, the Roman Catholic Church, the Greek Catholic church, denominational politics, liberation war.